

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

Довідник із застосування статті 4
Європейської конвенції
з прав людини

Заборона рабства і примусової
праці

2e видання

Видавці або організації, які бажають повністю або частково перекласти і/або відтворити цей довідник у вигляді друкованого або електронного (в мережі Інтернет) видання, мають звертатись за адресою publishing@echr.coe.int для ознайомлення з умовами отримання дозволу.

Цей довідник був укладений Дослідницьким і бібліотечним відділом Дирекції юрисконсульта і не є обов'язковим для Суду. До нього можуть бути внесені редакційні зміни.

Цей довідник можна завантажити за наступною адресою: <www.echr.coe.int> (Jurisprudence – Analyse jurisprudentielle – Guides sur la jurisprudence).

Щодо інформації стосовно нових видань просимо перевірити рахунок Суду у Twitter: <<https://twitter.com/echrpublication>>.

Цей переклад опубліковано за домовленістю із Радою Європи та Європейським судом з прав людини і є виключною відповідальністю Спільного проекту Європейського Союзу і Ради Європи «Посилення імплементації європейських стандартів прав людини в Україні».

© Рада Європи/Європейський суд з прав людини, 2014 рік

Зміст

Передмова	4
I. Загальні принципи.....	5
A. Структура статті 4.....	5
B. Принципи тлумачення	5
C. Особливий контекст торгівлі людьми	6
II. Заборона рабства і примусової праці	7
A. Право не бути у рабстві чи підневільному стані.....	7
1. Рабство	7
2. Підневільний стан	7
B. Право не бути присилуваним до примусової чи обов’язкової праці	8
C. Розмежування	10
1. Робота під час тримання в умовах позбавлення свободи або під час умовного звільнення	10
2. Військова служба або альтернативна служба	11
3. Служба, що вимагається у випадку надзвичайної ситуації або стихійного лиха	12
4. Звичайні громадянські обов’язки	12
III. Позитивні зобов’язання	13
A. Позитивне зобов’язання запровадити належну нормативно-правову базу	13
B. Позитивне зобов’язання вживати оперативних заходів.....	14
C. Процесуальне зобов’язання провести розслідування.....	15
Перелік цитованих справ.....	16

Передмова

Цей довідник є складовою серії довідників з практики Європейського суду з прав людини (далі - «Суд», «Європейський суд» або «Страсбурзький суд»), опублікованих цим Судом для інформування фахівців з права щодо постановлених ним засадових рішень. З цією метою у довіднику проаналізовано і підсумовано практику Суду стосовно статті 7 Європейської конвенції з прав людини (далі «Конвенція» або «Європейська конвенція») станом на 31 березня 2017 року. Читач знайде у ньому ключові принципи, напрацьовані у цій галузі, а також відповідні прецеденти.

Процитовані рішення Суду були обрані поміж визначними, важливими і/або останніми рішеннями щодо суті і щодо прийнятності*.

Рішення Суду не лише розглядають проблеми у заявах, з якими до нього звернулись, але й допомагають у значно ширшому обсязі висвітлювати, захищати і розвивати положення Конвенції; ці рішення допомагають також державам дотримуватись зобов'язань, котрі вони взяли на себе як держави-учасниці Конвенції (*Ірландія проти Сполученого Королівства*, 18 січня 1978 року, § 154, série A № 25). Тож запроваджена Конвенцією система має на меті задля громадського інтересу вирішувати питання, що стосуються правопорядку, вдосконалюючи таким чином норми захисту прав людини і напрацьовуючи у цій галузі практику для всього загалу держав-учасниць Конвенції (*Konstantin Markin проту Росії* [ВП], № 30078/06, § 89, CEDH 2012).

* Цитована практика Суду може бути однією і/або двома офіційними мовами Суду і Європейської комісії з прав людини (французькою і англійською). Цитовані посилання, за відсутності особливих позначок після назви справи, стосуються рішень щодо суті, постановлених палатою Суду. Позначка «(déc.)» стосується рішення Суду щодо прийнятності, а позначка «[ВП]» вказує, що справу розглядала Велика Палата.

I. Загальні принципи

Стаття 4 Конвенції – Заборона рабства і примусової праці

- « 1. Нікого не можна тримати в рабстві або в підневільному стані.
- 2. Ніхто не може бути присилуваний виконувати примусову чи обов’язкову працю.
- 3. Для цілей цієї статті значення терміна “примусова чи обов’язкова праця” не поширюється:
 - a) на будь-яку роботу, виконання якої зазвичай вимагається під час призначеного згідно з положеннями статті 5 цієї Конвенції тримання в умовах позбавлення свободи або під час умовного звільнення;
 - b) на будь-яку службу військового характеру або – у випадку, коли особа відмовляється від неї з мотивів особистих переконань у країнах, де така відмова визнається, – службу, яка вимагається замість обов’язкової військової служби;
 - c) на будь-яку службу, що вимагається у випадку надзвичайної ситуації або стихійного лиха, яке загрожує життю чи благополуччю добробуту суспільства;
 - d) на будь-яку роботу чи службу, яка є частиною звичайних громадянських обов’язків.»

A. Структура статті 4

1. Стаття 4 Конвенції, як і статті 2 і 3, охороняє одну з основоположних цінностей демократичного суспільства (*Siliadin проти Франції*, § 112; *Stummer проти Австрії* [ВП], § 116).
2. Частина 1 статті 4 Конвенції каже, що «нікого не можна тримати в рабстві або в підневільному стані». Вона не передбачає винятків, чим відрізняється від більшості правових норм Конвенції, а відповідно до статті 15 § 2 не може бути предметом будь-яких відступів, навіть у випадку суспільної небезпеки, що загрожує життю нації (*C.N. проти Сполученого Королівства*, § 65; *Stummer проти Австрії* [ВП], § 116).
3. Частина 2 статті 4 Конвенції забороняє примусову чи обов’язкову працю (*ibidem*).
4. Частина 3 статті 4 Конвенції має на меті не «обмежити» реалізацію права, гарантованого частиною 2, а «зняти обмеження» із самого змісту цього права, оскільки він є одним цілим з частиною 2 і перераховує те, що не вважається «примусовою чи обов’язковою працею» (*ibidem*, § 120).

B. Принципи тлумачення

5. Суд ніколи не розглядав положення Конвенції як єдиний взірець для тлумачення закріплених у ній прав і свобод. Він віддавна вважає, що один із головних принципів застосування положень Конвенції полягає у тому, що ці положення не існують у вакуумі. Зокрема, Конвенція, як міжнародний договір, має тлумачитись у світлі правил тлумачення, перерахованих Віденською Конвенцією від 23 травня 1969 року про право міжнародних договорів. Відповідно до цього правового документу, Суд, аби тлумачити Конвенцію, використовує звичайне значення термінів у їхньому контексті, а також у світлі об’єкта і цілей положень, у якому вони застосовуються. Він має враховувати, що йдеться про контекст договору про ефективний захист особистих прав людини, і що Конвенція має прочитуватись як єдине ціле і тлумачитись так, аби зберегти гармонію і внутрішню узгодженість між різними положеннями. Слід також брати до уваги усі правила міжнародного права, дотичні до відносин між державами-учасницями, і тому Конвенція має тлумачитись тільки у спосіб, який узгоджував би її з іншими нормами міжнародного права, складовою яких вона є. Предмет і

мета Конвенції як правового документу, покликаною захищати людей, вимагають тлумачити і застосовувати її положення у спосіб, який зробив би її вимоги конкретними і ефективними (*Rantsev проти Кіпру і Росії*, §§ 273-275).

6. Для тлумачення понять, які містить стаття 4 Конвенції, Суд спирається на такі міжнародні договори, як Конвенція про рабство 1926 року (*Siliadin проти Франції*, § 122), Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі і інститутів і звичаїв, подібних до рабства (*C.N. i V. проти Франції*, § 90), Конвенція № 29 МОП про примусову чи обов'язкову працю (*Van der Musselle проти Бельгії*, § 32), Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми, а також Додатковий протокол до Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності, спрямований на запобігання, припинення і покарання торгівлі людьми, зокрема жінками і дітьми (*Rantsev проти Кіпру і Росії*, § 282).

7. Важливо не забувати ані про особливий характер Конвенції, ані про те, що вона є живим договором, котрий має тлумачитись у світлі умов сучасного життя, і що рівень вимог, які постійно зростають, щодо захисту прав людини і основоположних свобод передбачає, паралельно і невід'ємно, все більшу суворість в оцінці замахів на основоположні цінності демократичного суспільства (*Siliadin проти Франції*, § 121; *Stummer проти Австрії* [ВП], § 118).

С. Особливий контекст торгівлі людьми

8. Про неї зовсім не згадується у статті 4, яка забороняє «рабство», «підневільний стан» і «примусову чи обов'язкову працю» (*Rantsev проти Кіпру і Росії*, § 272).

9. Вже за своїм характером і метою, котра полягає у експлуатації інших осіб, торгівля людьми спирається на здійснення атрибутів права власності. У її системі люди вважаються товаром, який можна купувати і продавати, а також примушувати до праці, часто малооплачуваної чи неоплачуваної, переважно, але не виключно, у сексуальній індустрії. Така торгівля передбачає суворий нагляд за діяльністю потерпілих, котрі часто мають обмежену свободу пересування, страждають від насилля і погроз, живуть і працюють у жахливих умовах. Автори пояснювального звіту до Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми визначили торгівлю людьми як сучасний вираз світової работоргівлі (*ibidem*, § 281; *M. i Інші проти Італії і Болгарії*, § 151).

10. Поза жодним сумнівом, торгівля людьми загрожує людській гідності і основоположним свободам осіб, які є її жертвами, і її не можна вважати сумісною ні з демократичним суспільством, ні із захищеними Конвенцією цінностями (*Rantsev проти Кіпру і Росії*, § 282).

11. Так, з огляду на свій обов'язок тлумачити Конвенцію у світлі умов сучасного життя, Суд вважає, що враховуючи особливий контекст торгівлі людьми, немає потреби встановлювати, чи поведження, на яке скаржиться заявник, є «рабством», «підневільним станом» або «примусовою чи обов'язковою працею» (*ibidem*). Суд вважає, що торгівля людьми як така, у розумінні статті 3 а) Палермського протоколу і статті 4 а) Конвенції про заходи щодо протидії торгівлі людьми, відноситься до сфери дії статті 4 Конвенції (*ibidem*; *M. i Інші проти Італії і Болгарії*, § 151).

II. Заборона рабства і примусової праці

A. Право не бути у рабстві чи підневільному стані

Стаття 4 § 1 Конвенції

« 1. Нікого не можна тримати в рабстві або в підневільному стані.
(...) »

1. Рабство

12. Вивчаючи обсяг поняття «рабство», що міститься у статті 4, Суд посилається на «класичний» зміст рабства, як його визначено Конвенцією про рабство, підписаною у Женеві 25 вересня 1926 року, котра каже, що «рабство - це стан або становище людини, над якою здійснюються атрибути права власності або деякі з них» (*Siliadin проти Франції*, § 122).

13. В рішенні у справі *Siliadin проти Франції*, у якій заявниця, вісімнадцятирічна громадянка Того, протягом багатьох років працювала хатньою робітницею п'ятнадцять годин на день безоплатно і без відпустки, Суд дійшов висновку, що поведження, якого вона зазнала, є підневільним станом, а також примусовою і обов'язковою працею, проте його не можна визначати як рабство. Суд вирішив, що хоча заявниця вочевидь не могла вільно розпоряджатись собою, її не утримували в рабстві у тому сенсі, що юридично не здійснювалось справжнє право власності, яке перетворило б її на «річ» (§ 122).

14. У нещодавній справі щодо стверджуваної торгівлі неповнолітньою дівчиною Суд також вирішив, що не було достатніх доказів, які дозволяли б дійти висновку про те, що її утримували в рабстві. Суд постановив, що навіть припускаючи, що батько заявниці отримав гроші в рахунок можливого шлюбу, такий грошовий внесок, з огляду на обставини справи, не можна вважати ціною переходу власності, котрий міг би спричинити застосування поняття «рабство». У зв'язку з цим Суд наголосив, що шлюб має глибоко вкорінені соціальні і культурні звичаї, котрі можуть помітно відрізнитись залежно від суспільства, і що таку сплату можна обґрунтовано вважати подарунком, який одна родина робить іншій, що є спільною традицією багатьох різних культур сучасного суспільства (*M. і Інші проти Італії і Болгарії*, § 161).

2. Підневільний стан

15. «Підневільний стан», як його розуміє Конвенція, є обов'язком надавати свої послуги під примусом, і має пов'язуватись з поняттям «рабство» (*Seguin проти Франції* (déc.); *Siliadin проти Франції*, § 124).

16. Саме поняття «підневільний стан» становить «особливо тяжку форму позбавлення свободи». Воно включає, «окрім обов'язку надавати іншим свої послуги (...) ще й обов'язок для «невільника» жити у помешканні, що належить іншим, а також неспроможність змінити свій стан» (*ibidem*, § 123).

17. Суд зазначив, що підневільний стан становить особливо форму примусової і обов'язкової праці, інакше кажучи, «обтяжену» примусову і обов'язкову працю. Дійсно, основним елементом, який відрізняє підневільний стан від примусової і обов'язкової праці, у розумінні статті 4 Конвенції, є почуття потерпілих, що їхній стан неможливо змінити, і що становище теж не може змінитись. Суд вирішив, що достатньо, аби таке почуття спиралось на згадані об'єктивні елементи або підтримувалось особами, які здійснюють примус (*C.N. і V. проти Франції*, § 91).

18. У зв'язку з цим Суд підкреслив, що утримання у підневільному стані хатнього робітника є особливим правопорушенням, відмінним від торгівлі людьми і експлуатації, яке передбачає складну динаміку, має як відкриті форми примусу, так і інші, прихованіші, котрі мають на меті зробити особу покірною (*C.N. проти Сполученого Королівства*, § 80).

19. В рішенні у справі *Siliadin проти Франції* Суд вирішив, що заявницю утримували у підневільному стані, оскільки вона окрім того, що мала здійснювати примусову працю, була неповнолітньою, без засобів існування, уразливою й ізольованою, не мала можливості жити деінде, окрім як у людей, на яких працювала і від примх яких цілковито залежала, оскільки була повністю позбавлена свободи пересування і не мала вільного часу (§§ 126-127). Див. також справу *C.N. і V. проти Франції*, у якій Суд дійшов висновку, що тільки першу, але не другу заявницю утримували у підневільному стані (§§ 92-93).

В. Право не бути присилуваним до примусової чи обов'язкової праці

Стаття 4 § 2 Конвенції

« (...)

2. Ніхто не може бути присилуваний виконувати примусову чи обов'язкову працю.

(...) »

20. Частина 2 статті 4 Конвенції забороняє примусову чи обов'язкову працю (*Stummer проти Австрії* [ВП], § 116). Водночас, це положення не уточнює, що слід розуміти під «примусовою чи обов'язковою працею», а різні документи Ради Європи стосовно підготовчих робіт до Європейської конвенції також не дають вказівок щодо цього (*Van der Mussele проти Бельгії*, § 32).

21. У справі *Van der Mussele проти Бельгії*, Суд спирався на Конвенцію № 29 МОП про примусову чи обов'язкову працю. З точки зору цієї Конвенції, «примусова чи обов'язкова праця» означає «будь-яку роботу чи службу, що її вимагають від якої-небудь особи під загрозою якогось покарання і для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг». Суд взяв це визначення як точку відліку для тлумачення частини 2 статті 4 Конвенції (*ibidem*, § 3; *Graziani-Weiss проти Австрії*; *Stummer проти Австрії* [ВП], § 118).

22. Дійсно, часто англійське поняття «праця» - «labour» використовується виключно для позначення фізичної праці, але воно має таке само широке значення, як і французьке слово «travail», і саме це широке значення слід застосовувати. На доказ Суд наводить визначення, що міститься у статті 2 § 1 Конвенції № 29 МОП «будь-яка робота чи служба» («tout travail ou service», «all work or service»), у статті 4 § 3 d) Європейської конвенції - «будь-яка робота чи служба» («tout travail ou service», «any work or service») і саму назву Міжнародної організації праці (International Labour Organization), діяльність якої жодним чином не обмежується сферою фізичної праці (*Van der Mussele проти Бельгії*, § 33).

23. Аби уточнити поняття «праця» у розумінні статті 4 § 2 Конвенції, Суд підкреслює, що не кожна праця, яку вимагають від особи під загрозою «покарання», обов'язково становить заборонену цим положенням «примусову чи обов'язкову працю». Дійсно, слід врахувати, зокрема, характер і обсяг даної діяльності. Ці обставини дозволяють відрізнити «примусову працю» від роботи, якої можна розумно вимагати у рамках сімейної або сусідської взаємодопомоги. У цьому випадку Суд, зокрема, у справі *Van der Mussele проти Бельгії*, застосував поняття «непропорційний тягар», аби встановити, чи адвокат-стажер може бути

примушений до обов'язкової праці, якщо від нього вимагається на добродійній основі здійснити захист клієнтів у якості державного захисника (§ 39; див. також *C.N. i V. проти Франції*, § 74).

24. Перший прикметник «примусова» викликає думку про фізичний чи моральний примус. Тоді як другий прикметник, «обов'язкова», не може стосуватись кожного юридичного зобов'язання. Наприклад, робота, що виконується на основі вільно укладеної угоди, не може підпадати під дію статті 4 тільки тому, що одна зі сторін зобов'язалась на користь іншої виконати таку роботу і у випадку недотримання зобов'язань може зазнати стягнень (*Van der Mussele проти Бельгії*, § 34). Натомість, має йтись про роботу, «якої вимагають (...) під загрозою будь-якого покарання» і, окрім того, всупереч волі зацікавленої особи, для якої вона «не запропонувала добровільно своїх послуг» (*ibidem*).

25. Суд зазначив, що у загальному звіті «Вартість примусу», ухваленому Міжнародною конференцією з питань праці у 1999 році, поняття «покарання» має широке визначення, що підтверджується використанням вислову «будь-яке покарання». Тому, як вважає Суд, хоча «покарання» може доходити до насилля або фізичного примусу, воно може мати і більш прихований вигляд психологічного примусу, наприклад, погрози видати поліції або міграційній службі нелегальних працівників (*C.N. i V. проти Франції*, § 77).

26. Суд встановив наявність першого критерію, тобто, «погрози покаранням», у справі *Van der Mussele проти Бельгії*, у якій заявнику, адвокату-стажеру, загрожувало з боку ради спілки адвокатів виключення з переліку стажерів або залишення без задоволення його клопотання про внесення до реєстру адвокатів (§ 35), як і у справі *Graziani-Weiss проти Австрії*, у якій відмова заявника-адвоката, котрий діяв у якості опікуна, загрожувала дисциплінарними санкціями (§ 39), і у справі *C.N. i V. проти Франції*, у якій заявниці погрожували висланням до країни її походження (§ 78).

27. У справі *Siliadin проти Франції* Суд вирішив, що хоча неповнолітній заявниці і не загрожувало «покарання», проте з цього не слідує, що вона не перебувала у становищі, подібному за серйозністю до загрози, яку вона могла відчувати. Дійсно, вона була підлітком у чужій країні, перебувала нелегально на території Франції і боялась, що її заарештує поліція. В ній підтримували цей страх і тішили її надіями на легалізацію становища (§ 118).

28. Щодо другого критерію, тобто, потреби встановити, чи заявник добровільно запропонував свою роботу (*Van der Mussele проти Бельгії*, § 36), Суд взяв його до уваги, але не надав вирішальної ваги попередній згоді заявника (*ibidem*; *Graziani-Weiss проти Австрії*, § 40).

29. Аби встановити, чи робота, якої вимагають, підпадає під заборону «примусової і обов'язкової праці», Суд найчастіше бере до уваги сукупність обставин справи у світлі цілей, закладених у статті 4 (*Van der Mussele проти Бельгії*, § 37; *Bucha проти Словаччини* (déc.)). Напрацьовані Судом нормативи оцінки того, що може вважатись нормальним у розумінні обов'язків, під які підпадають представники певної професії, враховують численні питання, а саме: чи надані послуги виходять за рамки звичайної професійної діяльності відповідної особи, були ці послуги безоплатними чи оплачуваними або відшкодованими у будь-який інший спосіб, чи такий обов'язок ґрунтується на концепції суспільної солідарності, і чи був накладений тягар диспропорційним (*Graziani-Weiss проти Австрії*, § 38; *Mihal проти Словаччини* (déc.), § 64).

30. Суд дійшов висновку про відсутність проблем у сфері дії статті 4 у справі, де найманому працівникові не заплатили за роботу, яку він, проте, виконував з власної волі, а право на отримання оплати не оспорювалось (*Sokur проти України* (déc.)), у справі, де заявника перевели на менш оплачувану роботу (*Antonov проти Росії* (déc.)), у справі, де закон про соціальну допомогу вимагав, аби заявниця погодилась на будь-яку роботу, незалежно від того, підходить вона їй, чи ні, а відмова загрожувала зменшенням сплачуваних їй субсидій

(*Schuitemaker проти Нідерландів* (déc.)), у справі, де заявник-нотаріус мав отримувати менші гонорари, якщо він працював на неприбуткову організацію (*X. проти Німеччини*, рішення Комісії).

С. Розмежування

Стаття 4 § 3 Конвенції

« (...)

3. Для цілей цієї статті значення терміна “примусова чи обов’язкова праця” не поширюється:

а) на будь-яку роботу, виконання якої зазвичай вимагається під час призначеного згідно з положеннями статті 5 цієї Конвенції тримання в умовах позбавлення свободи або під час умовного звільнення;

б) на будь-яку службу військового характеру або – у випадку, коли особа відмовляється від неї з мотивів особистих переконань у країнах, де така відмова визнається, – службу, яка вимагається замість обов’язкової військової служби;

с) на будь-яку службу, що вимагається у випадку надзвичайної ситуації або стихійного лиха, яке загрожує життю чи благополуччю добробуту суспільства;

д) на будь-яку роботу чи службу, яка є частиною звичайних громадянських обов’язків. »

31. Частина 3 статті 4 допомагає тлумачити частину 2. Чотири пункти частини 3, незважаючи на свою різноманітність, спираються на визначальні ідеї загального інтересу, суспільної солідарності і звичайного стану речей (*Van der Musselle проти Бельгії*, § 38; *Karlheinz Schmidt проти Німеччини*, § 22; *Zarb Adami проти Мальти*, § 44).

1. Робота під час тримання в умовах позбавлення свободи або під час умовного звільнення

32. Стаття 4 § 3 а) зазначає, що не вважається «примусовою чи обов’язковою працею» «будь-яка робота, виконання якої зазвичай вимагається під час тримання в умовах позбавлення свободи» (*Stummer проти Австрії* [ВП], § 119) або під час умовного звільнення.

33. Аби встановити, що слід вважати «роботою, виконання якої зазвичай вимагається під час тримання в умовах позбавлення свободи», Суд бере до уваги правові норми, запроваджені у державах-учасниках (*ibidem*, § 128).

34. Наприклад, коли Суд мав вивчити роботу, якої вимагали від ув’язненого-рецидивіста, звільнення котрого було відстрочене до накопичення ним певної грошової суми, при цьому робота для нього залишалась обов’язковою, Суд дійшов висновку про відсутність порушення статті 4 Конвенції на тій підставі, що вимоги статті 4 § 3 а) виконані (*Van Droogenbroeck проти Бельгії*, § 59). На думку Суду, робота, якої вимагали від заявника, не виходила за межі «нормальної» у даному випадку, оскільки її мета полягала у тому, аби допомогти заявнику реінтегруватись до суспільства, і вона спиралась на нормативно-правову базу, подібну до такої ж, яка існує в інших державах-учасниках Ради Європи (*ibidem*; *Stummer проти Австрії* [ВП], § 121; *De Wilde, Ooms i Versyp проти Бельгії*, § 90).

35. Стосовно оплати праці ув’язнених осіб Комісія постановила, що стаття 4 не містить жодних положень щодо платні, котра має сплачуватись за виконану ними роботу (*Vingt et un détenus проти Німеччини*, рішення Комісії; *Stummer проти Австрії* [ВП], § 122). Суд, зі свого боку, зазначив, що відтоді ставлення до цієї проблеми змінилося, що слідує, зокрема, із Європейських пенітенціарних правил 1987 і 2006 років, котрі закликають справедливо

оплачувати роботу ув'язнених осіб (*Zhelyazkov проти Болгарії*, § 36; *Floroiu проти Румунії* (déc.), § 34). Водночас, Суд вирішив, що сам факт, що ув'язнений не отримує оплати за свою роботу, не перешкоджає тому, аби такий вид праці вважався «роботою, виконання якої зазвичай вимагається під час тримання в умовах позбавлення свободи» (*ibidem*, § 33).

36. Наприклад, в рішенні у справі *Floroiu проти Румунії*, Суд встановив, що в'язні могли виконувати або оплачувану роботу, або неоплачувану, котра стосувалась підтримання стану тюрми і дозволяла отримати пом'якшення покарання, а внутрішнє право передбачало, що цей вибір має зробити сам ув'язнений, якому повідомляється про умови виконання кожного виду роботи. Суд констатував, що заявник скористався помітним зменшенням строку позбавлення волі і, отже, робота, яку він виконував, не була позбавлена будь-якого відшкодування і тому може вважатись «роботою, виконання якої зазвичай вимагається під час тримання в умовах позбавлення свободи», у розумінні статті 4 § 3 а) Конвенції (§§ 35-37).

37. Нещодавно Велика Палата вивчала питання стосовно того, чи стаття 4 зобов'язує держав-учасниць включати працюючих в'язнів до системи соціального страхування, зокрема, стосовно пенсійного страхування. Суд зазначив, що хоча переважна більшість держав-учасниць у той чи інший спосіб включає в'язнів до своїх національних систем соціального страхування або ж до особливих схем страхування, лише незначна частина поміж них включає працюючих в'язнів до системи пенсійного страхування. Вважаючи, що австрійське право віддзеркалює розвиток європейського права, оскільки включає усіх ув'язнених осіб до системи медичного страхування і страхування від нещасних випадків, а працюючих в'язнів - до системи страхування безробіття, але не передбачає пенсійного страхування (*Stummer проти Австрії* [ВП], § 131), Суд дійшов висновку про відсутність достатнього консенсусу у питанні про включення працюючих в'язнів до системи пенсійного страхування. Суд вирішив, що хоча правило 26.17 Європейських пенітенціарних правил 2006 року, котре передбачає, що працюючі в'язні, наскільки це можливо, мають бути включені до національної системи соціального страхування, віддзеркалює тенденцію, що продовжує зростати, проте воно не створює зобов'язання за статтею 4 Конвенції. Тому обов'язкову працю, яку заявник здійснював протягом відбування покарання у вигляді позбавлення волі, без включення до схеми пенсійного страхування, слід вважати «роботою, виконання якої зазвичай вимагається під час тримання в умовах позбавлення свободи», у розумінні статті 4 § 3 а) Конвенції (*ibidem*, § 132; *Floroiu проти Румунії* (déc.), § 32).

2. Військова служба або альтернативна служба

38. Стаття 4 § 3 b) уточнює, що не вважається «примусовою або обов'язковою працею», забороненою статтею 4 § 2, «будь-яка служба військового характеру або – у випадку, коли особа відмовляється від неї з мотивів особистих переконань у країнах, де така відмова визнається, – служба, яка вимагається замість обов'язкової військової служби» (*Bayatyan проти Вірменії* [ВП], § 100; *Johansen проти Норвегії*, рішення Комісії).

39. У справі *W., X., Y. і Z. проти Сполученого Королівства* (рішення Комісії), де заявники були неповнолітніми на момент вступу на військову службу до британської армії, Комісія вирішила, що служба, яку вони виконували, підпадає під обмеження, передбачені статтею 4 § 3, і тому будь-які скарги на те, що така служба становить «примусову або обов'язкову працю», має бути залишена без задоволення як явно необґрунтована з огляду на однозначне положення статті 4 § 2 b) Конвенції).

40. Водночас Комісія вирішила, що стаття 4 розрізняє поняття «підневільний стан» і «примусова або обов'язкова праця», які хоч і часто перетинаються, але їх не можна вважати тотожними, і що норма, котра однозначно виключає військову службу із «примусової або обов'язкової праці», не обов'язково перешкоджає тому, аби подібна служба у певних випадках досліджувалась під кутом заборони «рабства» або «підневільного стану» (*ibidem*). Загалом

Комісія вирішила, що обов'язок солдата, який у повнолітньому віці добровільно вступає на військову службу, дотримуватись свого зобов'язання і відповідних обмежень особистих прав і свобод, не становить порушення прав, котре можна вважати «рабством» або «підневільним станом» (*ibidem*). Комісія вирішила, що через юний вік заявників, які за згодою батьків добровільно вступили на військову службу, нормальні умови служби солдата не можуть вважатись такими, що мають ознаки підневільного стану (*ibidem*).

41. Комісія встановила існування зв'язку між статтею 9 і статтею 4 § 3 b) Конвенції, вважаючи, що остання залишає за державами-учасницями вибір щодо визнання відмови від військової служби з міркувань совісті. Тому Комісія вирішила, що відмовники не підпадають під захист статті 9, котра не може тлумачитись як така, що передбачає право не зазнавати переслідування за відмову від військової служби (*Bayatyan проти Вірменії* [ВП], § 99).

42. Водночас, на думку Суду, пункт b) статті 4 § 3 ані визнає, ані виключає право на відмову від військової служби з міркувань совісті і тому не може застосовуватись для визначення меж прав, гарантованих статтею 9 (*ibidem*, § 100). Тому Суд вирішив, що у подібних випадках статтю 9 не можна тлумачити у світлі статті 4 § 3 b) (*ibidem*, § 109).

3. Служба, що вимагається у випадку надзвичайної ситуації або стихійного лиха

43. Стаття 4 § 3 c) виключає із визначення «примусової або обов'язкової праці» будь-яку службу, що вимагається у випадку надзвичайної ситуації або стихійного лиха, яке загрожує життю чи благополуччю добробуту суспільства. У цьому контексті Комісія вирішила, що обов'язок, накладений на орендаря мисливських угідь обробляти лисячі нори для боротьби проти епізоотії, хоча подібний обов'язок як такий і міг би входити до поняття обов'язкової праці, був виправданим з точки зору статті 4 § 3 c), яка дозволяє вимагати виконання служби у випадку надзвичайної ситуації або стихійного лиха, котре загрожує життю чи благополуччю добробуту суспільства, або ж статті 4 § 3 d), котра дозволяє вимагати роботу чи службу, яка є частиною звичайних громадянських обов'язків (*S. проти Німеччини*, рішення Комісії). У справі, що стосувалась накладення на заявника обов'язку протягом року працювати у державній стоматологічній клініці на півночі Норвегії, два члени Комісії вирішили, що від заявника можна розумно вимагати виконання такої служби у рамках надзвичайної ситуації, яка загрожує добробуту суспільства, і що така служба не становить «примусової або обов'язкової праці» (*I. проти Норвегії*, рішення Комісії).

4. Звичайні громадянські обов'язки

44. Стаття 4 § 3 d) виключає із поняття «примусової або обов'язкової праці» будь-яку роботу чи службу, яка є частиною звичайних громадянських обов'язків (*Van der Musselle проти Бельгії*, § 38).

45. У справі *Van der Musselle проти Бельгії*, Суд визнав, що заявник, адвокат-стажер, зазнав певних незручностей, оскільки іноді мав безоплатно і без відшкодування здійснювати захист, але що ці незручності, компенсовані перевагами, не були надмірними. Суд постановив, що хоча оплачувана праця також може мати примусовий або обов'язковий характер, відсутність оплати і відшкодування витрат як обставину слід брати до уваги з точки зору звичайності і пропорційності. Зазначаючи, що на заявника не було покладено непропорційний тягар праці, і що обсяг витрат, спричинених безпосередньо згаданими справами, був відносно малим, Суд дійшов висновку, що не йдеться про обов'язкову працю у розумінні статті 4 § 2 Конвенції (§§ 34-41).

46. Нещодавно Суд дійшов висновку, що накладення на лікаря обов'язку брати участь у службі невідкладної медичної допомоги не становить примусову або обов'язкову працю у розумінні

статті 4 § 2 Конвенції, і проголосив заяву у цій частині неприйнятною як явно необґрунтовану (*Steindel проти Німеччини* (déc.)). У цій справі Суд спирався, зокрема, на наступне мотивування: i) служба, яку заявник мав виконувати, оплачувалась і не виходила за межі звичайної професійної діяльності лікаря, ii) спірне зобов'язання ґрунтувалось на понятті професійної і громадянської солідарності і мало на меті ліквідацію надзвичайних ситуацій, а iii) покладений на заявника тягар не був непропорційним.

47. Комісія і Суд також вирішили, що «будь-яка робота чи служба, яка є частиною звичайних громадянських обов'язків», включає: обов'язкову участь у складі суду присяжних (*Zarb Adami проти Мальти*), обов'язкову службу пожежника або сплату замість цього грошового внеску (*Karlheinz Schmidt проти Німеччини*), обов'язок надавати безоплатні медичні консультації (*Reitmayr проти Австрії*), обов'язок брати участь у службі невідкладної медичної допомоги (*Steindel проти Німеччини*), або встановлений законом обов'язок для підприємств, як роботодавців, нараховувати і утримувати певні податки, соціальні внески тощо із платні і виплат своїх працівників (*Sociétés W., X., Y. i Z. проти Австрії*, рішення Комісії).

48. Водночас, поміж цими критеріями, котрі мають допомогти розмежуванню обов'язкової праці, присутнє поняття звичайності. Звичайна робота як така може перетворитись на ненормальну, якщо вибір груп або осіб, які мають її виконувати, ґрунтується на дискримінації. Тому у випадках, коли Суд постановляв, що не було примусової або обов'язкової праці у розумінні статті 4, це не означає, що факти справи повністю випадають із сфери застосування статті 4 і, отже, статті 14 (*Van der Musselle проти Бельгії*, § 43; *Zarb Adami проти Мальти*, § 45). Наприклад, будь-яка невинуватена дискримінація між чоловіками і жінками щодо обов'язку здійснювати громадську службу була визнана такою, що суперечить статті 14 в сукупності зі статтею 4 Конвенції (*ibidem*, § 83; *Karlheinz Schmidt проти Німеччини*, § 29).

III. Позитивні зобов'язання

49. У справі *Siliadin проти Франції*, Суд нагадав, що він вже встановлював стосовно певних положень Конвенції, таких як статті 2, 3 і 8, що утримання державою від порушення гарантованих прав не є достатнім для висновку про дотримання зобов'язань, котрі впливають зі статті 1 Конвенції (§ 77). За таких умов Суд вирішив, що обмеження поваги до статті 4 Конвенції самими лиш прямими діями державних органів суперечитиме конкретним міжнародним угодам, які торкаються цієї проблеми, і позбавлятиме це положення самої суті (§ 89). Тому Суд постановив, що зі статті 4 Конвенції неодмінно впливають позитивні зобов'язання держав.

A. Позитивне зобов'язання запровадити належну нормативно-правову базу

50. Стаття 4 вимагає, аби держави належно карали будь-яке діяння, внаслідок якого особа може опинитись у рабстві або у підневільному стані, або може бути примушена до примусової чи обов'язкової праці (*C.N. проти Сполученого Королівства*, § 66; *Siliadin проти Франції*, § 112; *C.N. і V. проти Франції*, § 105). Для того, щоб виконати це зобов'язання, держави повинні запровадити належну нормативно-правову базу, яка б забороняла і карала такі діяння (*Rantsev проти Кіпру і Росії*, § 285).

51. Стосовно особливого контексту торгівлі людьми Суд підкреслив, що як Палермський протокол, так і конвенція щодо запобігання торгівлі людьми згадують про необхідність застосовувати глобальний підхід до боротьби проти торгівлі людьми шляхом запровадження окрім заходів, спрямованих на покарання торгівців, ще й заходів, спрямованих на запобігання такій торгівлі, і заходів, спрямованих на захист потерпілих. На думку Суду, із положень цих двох

договорів чітко слідує, що держави-учасниці, поміж якими фігурують майже усі держави-члени Ради Європи, вважають, що тільки поєднання заходів, котрі спрямовані одразу на три аспекти проблеми, можуть забезпечити ефективну боротьбу проти торгівлі людьми. Тому Суд вирішив, що обов'язок криміналізувати торгівлю людьми і притягати до відповідальності винних осіб є тільки одним із аспектів загального зобов'язання держав-учасниць у боротьбі проти цього явища, і що обсяг позитивних обов'язків, які випливають із статті 4, слід розглядати у ширшому контексті цього зобов'язання (*ibidem*).

52. У зв'язку з цим Суд постановив, що сукупність гарантій, передбачених національним законодавством, має бути достатньою, аби гарантувати конкретний і ефективний захист прав як наявних, так і потенційних потерпілих від торгівлі людьми. Суд також вирішив, що окрім кримінально-правових заходів, спрямованих на покарання торгівців, стаття 4 вимагає від держав-учасниць вжиття належних заходів із регламентування діяльності, котра часто використовується як прикриття торгівлі людьми. Окрім того, імміграційне законодавство має відповідати потребам запобігати підбурюванню або сприянню торгівлі людьми або ж її толеруванню (*ibidem*). Держави мають також забезпечити належну підготовку працівників державних правоохоронних і імміграційних служб (*ibidem*, § 287).

53. Суд вирішив, що чинні на момент подій положення кримінального права не забезпечили заявникам конкретний і ефективний захист від діянь, що підпадають під статтю 4 Конвенції, у справах *Siliadin проти Франції* (§ 148), *C.N. і V. проти Франції* (§ 108) і *C.N. проти Сполученого Королівства* (§ 76). Натомість, у справі *Rantsev проти Кіпру і Росії* Суд, на підставі наданих йому доказів і з огляду на межі юрисдикцій Росії за обставин даної справи, вирішив, що російська нормативно-правова база не мала жодних прогалин щодо запобігання торгівлі людьми (§§ 301-303; див. також *V.F. проти Франції* (déc.) і *J.A. проти Франції* (déc.)). Суд також постановив, що Кіпр порушив свої зобов'язання, оскільки, незважаючи на докази існування торгівлі людьми на Кіпрі, а також на стурбованість, висловлену у різних звітах, відповідно до яких кіпріотська міграційна поліція і прогалини у законодавстві заохочують продаж жінок на Кіпр, режим візи для артистки не надав пані Ранцевій конкретного і ефективного захисту від торгівлі людьми і експлуатації (§§ 290-293).

В. Позитивне зобов'язання вживати оперативних заходів

54. За певних обставин стаття 4 може вимагати від держави вжиття конкретних заходів для захисту наявних або потенційних потерпілих від поведження, що суперечить цій статті (*Rantsev проти Кіпру і Росії*, § 286; *C.N. проти Сполученого Королівства*, § 67). Для існування позитивного зобов'язання вжити конкретних заходів у даній справі, має бути доведено, що державні органи знали або мали знати про обставини, які дозволяли б обґрунтовано підозрювати, що особа зазнала або перебуває під реальною і негайною загрозою зазнати поведження, що суперечить статті 4 Конвенції. У такому випадку, якщо не буде вжито належних заходів у рамках їх повноважень, аби врятувати особу від згаданого становища або ризику, матиме місце порушення статті 4 Конвенції (*ibidem*).

55. Не забуваючи ні про труднощі, з якими в сучасному суспільстві стикається поліція під час виконання своїх функцій, ні про пріоритетність і відповідність ресурсам вибору оперативних заходів, слід тлумачити зобов'язання вживати конкретних заходів так, аби не накладати на державні органи непропорційний або надмірний тягар (*ibidem*, § 68; *Rantsev проти Кіпру і Росії*, § 287).

56. У справі *Rantsev проти Кіпру і Росії* помилки поліції були численними: не було спроб встановити, чи пані Ранцева стала предметом торгівлі людьми, її віддали під опіку М.А. і не було дотримано внутрішньо-правових положень. Тому Суд дійшов висновку, що кіпріотська влада не вжила заходів, аби захистити дочку заявника, пані Ранцеву, від торгівлі людьми (§ 298).

57. У справі *V.F. проти Франції*, усвідомлюючи масштаб такого явища, як продаж нігерійських жінок до Франції, і труднощі, з якими стикаються такі особи у спробах повідомити про себе владі, аби отримати захист, Суд все ж констатував, що у даному випадку заявниця не намагалась повідомити державним органам про своє становище. Тому Суд вирішив, що наданих заявницею доказів не достатньо для того, аби довести, що поліція знала або мала знати, що вона стала жертвою мережі торгівлі людьми на момент, коли було вирішено вислати її.

С. Процесуальне зобов'язання провести розслідування

58. Стаття 4 Конвенції передбачає процесуальне зобов'язання провести розслідування у випадку існування вірогідних підстав для підозр, що гарантовані цим положенням права особи були порушені (*C.N. проти Сполученого Королівства*, § 69; *Rantsev проти Кіпру і Росії*, § 288).

59. Суд підкреслив, що зобов'язання провести розслідування не залежить від скарги потерпілого або близької йому людини: державні органи повинні діяти одразу, як тільки їм буде повідомлено про проблему. Для того, аби бути ефективним, розслідування має бути незалежним від осіб, які є учасниками подій. Воно має також дозволити встановити і покарати винних осіб. Йдеться про обов'язок не результату, а засобів. Розумна вимога невідкладності і сумлінності передбачається у кожному випадку, проте, якщо є можливість врятувати відповідну особу від згубного становища, тоді розслідування має бути проведене невідкладно. Потерпілий або близька йому людина повинні залучатись до провадження у кожній слідчій дії, необхідній для захисту їхніх законних інтересів (*ibidem*).

60. У справах стосовно міжнародної торгівлі людьми держави-учасниці зобов'язані не лише провести внутрішнє розслідування на підставі фактів, що мали місце на їхній власній території, але й дієво співпрацювати з компетентними державними органами інших залучених держав у рамках розслідувань фактів, що мали місце поза їхньою територією (*ibidem*, § 289).

61. У справі *Rantsev проти Кіпру і Росії* Суд дійшов висновку, що російські державні органи не розслідували можливої причетності осіб або мереж, які діяли у Росії, до продажу пані Ранцевої на Кіпр (§ 308). Натомість у справі *M. і Інші проти Італії і Болгарії* Суд з огляду на обставини справи вирішив, що не було торгівлі людьми, але що у протилежному випадку болгарська держава була би відповідальною (§ 169). Водночас, Суд постановив, що болгарська влада допомогла заявникам і підтримувала співпрацю і постійні контакти з італійською владою (§ 169).

Перелік цитованих справ

Цитована у даному довіднику практика Суду стосується ухвалених ним рішень щодо суті і щодо прийнятності, а також рішень і звітів Європейської комісії з прав людини («Комісія»).

Цитовані посилання, за відсутності особливих позначок після назви справи, стосуються рішень щодо суті, постановлених палатою Суду. Позначка «(déc.)» стосується рішення Суду щодо прийнятності, а позначка «[ВП]» вказує, що справу розглядала Велика Палата.

У електронній версії довідника гіпер-посилання цитованих справ відсилають до бази даних HUDOC (<<http://hudoc.echr.coe.int>>), котра надає доступ до практики Суду (рішень і постанов Великої Палати, палат і комітетів, комунікованих справ, дорадчих думок і витягів із юридичних документів у Інформаційних повідомленнях з практики Суду), Комісії (рішення і звіти), а також до резолюцій Комітету Міністрів.

Суд постановляє свої рішення і постанови двома офіційними мовами - французькою і/або англійською. База даних HUDOC надає, окрім того, доступ до перекладів більш ніж тридцятьма неофіційними мовами деяких основних справ Суду. Вона містить також посилання на деякі збірки юриспруденції, розміщені в Інтернет третіми особами.

—А—

Antonov проти Росії (déc.), № 38020/03, 3 листопада 2005 року

—В—

Bayatyan проти Вірменії [ВП], № 23459/03, CEDH 2011
Vuchka проти Словаччини (déc.), № 43259/07, 20 вересня 2011 року

—С—

C.N. проти Сполученого Королівства, № 4239/08, 13 листопада 2012 року
C.N. і V. проти Франції, № 67724/09, 11 жовтня 2012 року

—D—

De Wilde, Ooms і Versyp проти Бельгії, 18 червня 1971 року, série A № 12

—F—

Floroiu проти Румунії (déc.), № 15303/10, 12 березня 2013 року

—G—

Graziani-Weiss проти Австрії, № 31950/06, 18 жовтня 2011 року

— I —

I. проти Норвегії, № 1468/62, рішення Комісії від 17 грудня 1963 року

— J —

J.A. проти Франції (déc.), № 45310/11, 27 травня 2014 року

Johansen проти Норвегії, № 10600/83, рішення Комісії від 14 жовтня 1985 року, Décisions et rapports 44

— K —

Karlheinz Schmidt проти Німеччини, 18 липня 1994 року, série A № 291-B

— M —

M. і Інші проти Італії і Болгарії, № 40020/03, 31 липня 2012 року

Mihal проти Словаччини (dec.), № 31303/08, 28 червня 2011 року

— R —

Rantsev проти Кіпру і Росії, № 25965/04, CEDH 2010 (витяги)

Reitmayr проти Австрії, № 23866/94, рішення Комісії від 28 червня 1995 року

— S —

S. проти Німеччини, № 9686/82, рішення Комісії від 4 жовтня 1984 року, Décisions et rapports 39

Schuitmaker проти Нідерландів (déc.), № 15906/98, 4 травня 2010 року

Seguin проти Франції (déc.), № 42400/98, 7 березня 2000 року

Siliadin проти Франції, № 73316/01, CEDH 2005-VII

Sociétés W., X., Y. і Z. проти Австрії, № 7427/76, рішення Комісії від 27 вересня 1976 року, Décisions et rapports 7

Sokur проти України (déc.), № 29439/02, 26 листопада 2002 року

Steindel проти Німеччини (déc.), № 29878/07, 14 вересня 2010 року

Stummer проти Австрії [ВП], № 37452/02, CEDH 2011

— V —

V.F. проти Франції (déc.), № 7196/10, 29 листопада 2011 року

Van der Mussele проти Бельгії, 23 листопада 1983 року, série A № 70

Van Droogenbroeck проти Бельгії, 24 червня 1982 року, série A № 50

Vingt et un détenus проти Німеччини, №№ 3134/67 і 20 інших, рішення Комісії від 6 квітня 1968 року, Collection 27

—W—

W., X., Y. i Z. проти Сполученого Королівства, № 3435/67 і 3 інших, рішення Комісії від 19 липня 1968 року, Collection 28

—X—

X. проти Німеччини, № 8410/78, рішення Комісії від 13 грудня 1979, Décisions et rapports 18

—Z—

Zarb Adami проти Мальти, № 17209/02, CEDH 2006-VIII
Zhelyazkov проти Болгарії, № 11332/04, 9 жовтня 2012 року